

Középkori és modern zsidó irodalom

BBN-HEB11-313 , BBN-BIB-691.07, BBV-101.50, BMVD-101.77

Panelóra, koordinálja: *Biró Tamás*

2021. március 17.: „Jewish thought” (eszmetörténet, 1. rész)

középkori filozófia

A februári bevezető előadás összefoglalása

Zsidónak tekintjük, ha teljesül...

- ezek közül – melyik?
- ezek közül több egyszerre – melyek?
- ezek közül legalább tetszőleges három (vagy más szám)?

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző (származásilag vagy vallásilag?) -- *ki számít zsidónak?*
- Zsidó közönség (*célközönség*, akinek a szerző szánja a művét, ↔ *olvasóközönség*, aki ténylegesen olvassa, a mű keletkezése idején vagy később)
- Zsidó téma -- *de mi számít zsidó/zsidós témának?*
- Zsidó „jelleg”
 - Nyelv, amelyen született (héber, judeo-nyelvek...)
 - *A Héber Biblia* mint (kimondott vagy kimondatlan) alapszöveg
 - Diaszpóralét, arra történő reflektálás
 - Szimbólumrendszer; • Helyszín vagy kontextus; • Stb...

Visszatérő kérdések a félév során (ismétlés)

1. A környező népek kulturális javai hatása a zsidó/héber nyelvű irodalomra? (Új témák, új műfajok, stb. átvétele.)
2. A zsidó szerzők számára a nyelvválasztás fontos szempont?
→ A célközönségnek mi a nyelve? A műfajnak mi a nyelve?
3. Viszony a korábbi zsidó szerzőkhöz, művekhez? (intertextualitás)
→ A Héber Biblia (hol explicit, hol implicit formában) alapszövegként, hivatkozási pontként szolgált?
4. A száműzetés, ill. az Izrael földjére történő visszatérés téma?

Mitől zsidó a zsidó irodalom? (ismétlés)

	Szerző	Közön- ség	Téma	Műfaj	Bibliai hivatk.	Diasz- póralét	Nyelv
<i>Pijjut-költészet</i>	✓	✓	✓	✓	✓	✗ (✓)	✓
<i>Középk. héber világi költészet</i>	✓	✓	? / ✗	✗ => ?	✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Biblia-magyarázat</i>	✓	✓	✓	✓ / ?	✓	✗	✓
<i>Kommentár-irod.</i>	✓	✓	✓	✓	? / ✓	✗	✓
<i>Responsumok</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? / ✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Kódex-irodalom</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? / ✓	✗	✓
<i>Filozófia</i>	✓	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✗	✓ / ?	? / ✗	✗

Mitől zsidó a zsidó irodalom? (ismétlés)

	Szerző	Közön- ség	Téma	Műfaj	Bibliai hivatk.	Diasz- póralét	Nyelv
<i>Pijjut-költészet</i>	✓	✓	✓	✓	✓	✗ (✓)	✓
<i>Középk. héber világi költészet</i>	✓	✓	? / ✗	✗ => ?	✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Biblia-magyarázat</i>	✓	✓	✓	✓ /	✓	✗	✓
<i>Kommentár-irod.</i>	✓	✓	✓	✓	✓	✗	✓
<i>Responsumok</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✓	✗	✓
<i>Kódex-irodalom</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? /	✓	✓
<i>Filozófia</i>	✓	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✗	✓ / ?	? / ✗	✗

A nyelvválasztás jelentősége

A középkori rabbinikus irodalom műfajai

- Biblia-kommentár
- (Babilóniai) Talmud-kommentár és egyéb művek...
- Kódex-irodalom
 - Minhag-irodalom
- responsumok

*hol a „rabbinikus”
irodalom határa?*

+ filozófia
+ misztika
+ etika
+ ...

+ tudomány
+ folklór
+ szépiro-
dalom
+ ...

Mitől zsidó a zsidó filozófia?

Mitől zsidó a zsidó filozófia?

- (1) A zsidóság (zsidó vallás, zsidó identitás, stb.) kérdéseinek megközelítése [egyetemes] filozófiai módszerekkel?
- (2) Egyetemes filozófiai kérdések partikuláris zsidó megközelítésben?
- (3) Filozófiai iskolák zsidó adaptációi?
- (4) Filozófia valamilyen „egyéb” zsidó jelleggel?

Hasonló válaszok adhatók a hasonló kérdésekre:

Mitől zsidó a zsidó szépirodalom? Mitől zsidó a zsidó zene? Mitől zsidó a zsidó csillagászat? Stb.

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (1)

(1) A zsidóság (zsidó vallás, zsidó identitás, stb.) kérdéseinek megközelítése filozófiai módszerekkel?

- Zsidó teológia? – nem létezik tipikusan „szisztematikus/biblikus zsidó teológia”.
- A zsidó álláspont megfogalmazása felekezetek közötti párbeszéd céljából vagy polémia hatására:
 - Ókor: pl. Alexandriai Philón (kb. i. e. 20 – i.sz. 50); Josephus Flavius (kb. i. sz. 37–100 után: *Apión ellen*)
 - Középkor: pl. Maimonides 13 hitelve; Jehuda ha-Levi: *Kuzári*.
 - Újkor: pl. Moses Mendelssohn: *Jeruzsálem, avagy a vallási hatalomról és a zsidó hitről* (1783).
+ polemikus/apologetikus művek: keresztény, muszlim, karaita... álláspontok *elleni* érvek.
- Nem bibliakommentár, nem halakhikus irodalom, stb., hanem „egyéb”:
 - Pl. misztika (kabbala), haszid irodalom (18-21. század), a litvániai muszár mozgalom irodalma (“erkölcsi irodalom”, 19. század), stb. – „filozófia” tág értelemben?

Nem mindig „valódi” filozófia → **“Jewish thought” / *maḥsevet Jisrael* מחשבת ישראל**.

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (2)

(2) Egyetemes filozófiai kérdések partikuláris zsidó megközelítésben?

- Lehet-e egy tudományterület (matematika, biológia... filozófia) felekezeti függő?
- Mitől zsidó? Javaslat: mert a zsidó vallás alapszövegeire épít.
- **Középkori (keresztény, muszlim, zsidó) filozófia:** a Biblia központi szerepe – Szt. Ágostontól Descartes-ig, avagy inkább Alexandriai Philóntól (kb. i. e. 20 - kb. i. sz. 50) Baruch/Benedictus Spinozáig (1632–1677).
- **Zsidó filozófusok az újkorban:** a kortárs filozófia alapkérdései, valamint a zsidóságot (vallást, sorsot, identitást) érintő kérdések, a Héber Biblia, a Talmud és más zsidó források szem előtt tartásával – *Moses Mendelssohntól* (1729–1786) a kései *Emmanuel Levinasig* (1906–1995).

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (3)

Konstans kettős igazodás: a zsidóság klasszikusaihoz és a filozófia klasszikusaihoz

(3) Filozófiai iskolák

- Görög filozófia
- A kalam filozófiája
- Neoplatonizmus

- Arisztotelianizmus
- Averoes
- Kora-újkor
- Felvilágosodás
- Vallásfenomenológia
- Angolszász pragmatizmus
- Egzisztencializmus

zsidó adaptációi?

- pl. Alexandriai Philón
- pl. Szaadja gaon
- pl. Slomo ibn-Gabirol és Jichak Jiszraeli, valamint a kabbala
- pl. Moses Maimonides
- pl. Jichak Albalag
- pl. Baruch Spinoza
- pl. Moses Mendelssohn
- pl. Joseph Baer Soloveitchik
- pl. Mordecai Kaplan
- pl. korai Emmanuel Levinas

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (4)

(4) A „zsidó jelleg” néhány további szempontja:

- **Diaszpóra-lét**: állandó polémia, keresztény és muszlim nyomás az áttérésre, a filozófiai (racionális) érvek retorikai jelentősége vallásváltásnál (még ha az áttérések mögött érdekek vagy nem-racionális okok húzódhattak is meg).
- **Műfajok**:
 - (1) Nem zsidó filozófiai műfajok átvétele (pl. értekezés, dialógus).
 - (2) „Filozófia” hagyományos műfajú művekben (pl. Tarjag-micvot, bibliakommentár, stb.) a leírtak mögött, gyakran nagyon implicit formában a háttérben elrejtve.
 - (3) Átmenet: értekező előszavak hagyományos műfajokhoz (pl. Maimonides előszavai a műveihez; Abraham ibn-Ezra és mások előszavai bibliakommentárokhoz).

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (4)

(4) A „zsidó jelleg” néhány további szempontja:

- **Nyelvválasztás**: tükrözi a mű pozicionálását.

× milyen nyelven tud írni a szerző az adott témáról?

× milyen nyelven ért az olvasóközönség?

× mi az adott műfaj konvencionális nyelve az adott kultúrában?

*Pl.: milyen nyelven áll rendelkezésére szakszókincs?
Ld. a következő órán.*

A rabbinikus tudomány nyelvei
vs. az “egyetemes” tudomány nyelvei
vs. a nép nyelve

(héber; néha arámi – vö. *Zohar*),
(irodalmi arab, Hochdeutsch, angol, stb.),
(judeo-arab, jiddis, stb.).

“Jewish thought” (מהשבת ישראל לִישְׂרָאֵל)

„Filozófia” a szó tág értelmében, amely jóval többet fed le, mint a hagyományos értelemben vett filozófia. Például:

	Filozófia	Misztika	Egyebek
<i>KÖZÉPKOR</i>	Neoplatonista filozófia Arisztotelianus filozófia Szaadja, Júda ha-Lévi Maimonides...	Késő ókor: merkava-irodalom Kora középkor: <i>Széfer jecira</i> 13. századi kabbala, <i>Zóhár</i>	apologetikus művek ...
<i>KORA ÚJKOR</i> <i>ÚJKOR</i>	Spinoza, M. Mendelssohn, reform (Abraham Geiger...), neortodoxia (S. R. Hirsch...), Buber, Levinas...	16. század: luriánus kabbala ... 18. század: haszidizmus további újkori kabbalisták	... 19. sz.: muszár- irodalom

A középkori zsidó filozófia néhány kulcsfigurája és műve

Szaadja gaon

- 882, Egyiptom – 942, Irak.
- 928-tól a szúrai akadémia feje (Bagdad).
- Költemények, halakhikus művek, bibliafordítás, nyelvészet, stb.:
Id. a többi előadást.
- Kalām filozófia (korai arab racionalizmus)
+ polémia a karaitákkal.
- *Kitāb al-Amānāt wa-al-I'tiqādāt / Szefer ha-emunot ve-ha-deot / Hit és tudás / Hittételek és vélemények könyve.*
Héber fordítása: Jehuda ibn Tibbon, 1186.

Jehuda (Juda) ha-Levi

- 1075 előtt, Toledo vagy Tudela – 1141, Izrael földje.

Legenda: megérkezett Jeruzsálembe, megcsókolta a köveket, és egy lovas leszúrta.

- Andalúziai zsidó aranykor
- Költő (ld. Koltai Kornélia előadása a költészetéről), orvos, filozófus...
- Mose ibn Ezra „fedezte fel” őt fiatalon. Szoros barátság Abraham ibn Ezrával.
Élete végén Izrael földjére utazik: a vallásos cionizmus saját előképét látja benne.
- *Kitâb al-Radd wa-'l-Dalîl fi 'l-Dîn al-Dhalîl* (The Book of Refutation and Proof on the Despised Faith) = Kuzari (1140)
 - Dialógus-forma – vö. Platón dialógusai.
 - Bár kritikus a görög-arab filozófiával szemben (kalām, arisztotelianizmus), mégis több elemét felhasználja.
 - Héber fordítás: Jehuda ibn Tibbon, stb. (de vannak modern héber fordítások és más is).

Jehuda (Juda) ha-Levi: *Kuzari* (1140) ספר הכוזרי

- Kerettörténet: A kazár király álmot lát, amelyben egy angyal azt mondja neki, hogy Istennek tetszenek a király szándékai, de nem a tettei. Előbb a filozófust, majd egy keresztényt, majd egy muszlimot, és végül egy zsidó rabbit hív.
- Történeti háttér: a kazár király áttérése a zsidó vallásra (8. század körül)?
- Eredetileg (judeo-)arab nyelven keletkezett.

Észrevételek a [feladott szöveggel](#) kapcsolatban:

- A görög filozófiai hagyományból: dialógus-forma (felvezető kérdés-válaszok, majd egy téma kifejtése). Analógiákra és metaforákra épülő retorika.
- Korabeli tudományosság: naiv orvostudomány. „Test-lélek probléma”.
- Bibliaértelmezés, majd liturgiaértelmezés a filozófiai érvelés keretében.
- Történelemfilozófia: Izrael szenvedéseinek az oka.
- Világkép: elemek > ásvány > növény > állat > ember > Izrael > próféták.

*Vö. a biblia-
kommentárokról
szóló előadásom
második állításával!*

Moses Maimonides

- Moses ben Maimon / RaMBaM
- Córdoba, Spanyolország 1135/8 – Fosztát, Egyiptom, 1204
- „A zsinagóga sasa”: Misna-kommentár, Széfer ha-micvot, Misne Tora, responsumok, levelek (episztolák)...
- *Dalālat al-Hā'irîn / Tévelygők útmutatója / More nevukhim* מורה נבוכים
- Arisztotelianizmus
- Héberre fordítják a műveit: például
 - *Széfer ha-micvot*: Abraham ibn Ḥasdai, Mose ibn Tibbon, stb.
 - *Útmutató*: Smuel ben Juda ibn Tibbon (1204), Juda al-Ḥarizi, stb.

Középkori zsidó filozófia – néhány további név

- Jichak Jiszraeli (Észak-Afrika, kb. 855-kb. 955): neoplatonikus filozófia
- Spanyol zsidó aranykor a 11. században
 - Slomo ibn Gabirol (Avicbron, kb. 1021- kb. 1057)
 - Bahja ibn Paquda (11. sz. második fele): *Ḥovot ha-levavot* ('A szív kötelességei')
- 13. századi Provence:
 - Levi ben Gersom / Gersonides (RaLBaG, 1288-1344; bibliaértelmező és csillagász is): *Milḥamot Hasem* (Az Úr háborúi)
 - Jozsef Kaszpi (1279-1340?)
- Katalónia a 14. században:
 - Ḥaszdai Crescas (kb. 1340-1410/11)
- (Ismét: az Ibn-Tibbon család és más fordítók jelentősége, hatásuk a héber filozófiai szókincs, de magának a zsidó filozófiának a fejlődésére is)

Filozófiából „Jewish thought”

Filozófia = a bölcsesség szeretete?

- (Turán Tamás előadása, 2015):

„Isten mint akarat” = halákha (I. akarata szerinti életforma, stb.)

↔ „Isten mint bölcsesség” = bibliakommentár (Isten szavának megértése, stb.)
középkori filozófia ('a bölcsesség szeretete',
„a” bölcsesség = középkorban 'isteni bölcsesség')

- „A” bölcsesség megszerzése a középkorban = a világ és Isten megismerése
 - A kinyilatkoztatás, azaz a Biblia helyes értelmezése által
 - Filozófiai spekuláció (logikai úton történő bizonyítás) által
 - Tapasztalati úton (empíria – vö. kísérletes tudományok)
 - Misztikus élmény által

Teológia, vallásfilozófia és vallásjog általános vallástudományi kontextusban

Isten mint bölcsesség

A vallásos ember célja ennek megismerése

- „Filozófia” = a bölcsesség szeretete.
 - *Alexandriai Philón*: szent könyv-alapúvá teszi az addig nem „bibliocentrikus” görög filozófiát.
 - *Baruch/Benedictus Spinoza*: ismét megszabadítja a filozófiát a szent könyvektől (a modern filoz. kezdete).
- Teológia
- Misztika: ezoterikus bölcsesség megismerése, Isten megtapasztalása.

Isten mint akarat

A vallásos ember célja eszerint élni

Valamint: a mindennapi élet megszervezése.

- *Halákha*: *mi-de-orajta* (tórai), *mi-de-rabbanan* (rabbinikus), *minhag* (szokás)
- *Saría*: isteni eredetű jogrendszer
Fiqh: a saría ember által történő kutatása
- keresztény vallásos etika
+ kánonjog



*A szent könyvek kommentálása:
az isteni bölcsesség és akarat megismerésének a forrása.*

Filozófia = a bölcsesség szeretete?

Lásd a feladott Szaadja- és Maimonides-részleteket!

Bővebben: <http://birot.web.elte.hu/courses/2021-irod3/Szaadja-Maimonides.pdf>.

- A bölcsesség megszerzése a középkorban = a világ és Isten megismerése
 - A kinyilatkoztatás, azaz a Biblia helyes értelmezése által
 - Filozófiai spekuláció (logikai úton történő bizonyítás) által
 - Tapasztalati úton (empíria – vö. kísérletes tudományok)
 - Misztikus élmény által
- Ismeretelmélet: a megismerés útjai hogyan viszonyulnak egymáshoz?
 - Szaadja: a hit (a helyes bibliaértelmezéssel megismerhető kinyilatkoztatott igazság) és a tudás (a logikailag helyes filozófiai-tudományos bizonyítás) ugyanoda vezet.
 - Maimonides: ha ellentmondás a kettő közt, rosszul értelmezzük a Bibliát.
 - Duplex veritas: a megismerés két útja nem feltétlenül vezet ugyanarra az igazságra.
 - Megj.: a középkorban nagyon kevés empirikus tudomány (kivéve: Gersonides).
 - Posztmodern: létezik igazság? A pozitivista tudomány kritikája. A vallás mint élmény.
 - Kabbala: a misztikus élmény keresése.

Március 24-re:

„Perifériák”: tudományok; karaita irodalom;
fordítások; népi irodalom zsidó nyelveken
(Biró Tamás)

Március 24-re olvasandó

Olvasandó:

1. Pszeudo-Joszéf ben Gorion ha-Kohén: *Széfer Joszippon*. 1. fejezet, [részlet](#).
2. Mose Feinstein: *Igrot Mose*, Orach Chaim 4:17 és 5:7 (Bíró Tamás [ford.](#))
3. Smuel ben Rabbi Jehuda ibn Tibbon: *A Mester művében előforduló idegen szavak magyarázata*. (Schmelowszky Ágoston és Visi Tamás ford.)
Megjelent: Maimonidész: *A tévelygők útmutatója* (Logos Kiadó: Budapest, 1997, pp. 1061-1116), [42.2.1.MN.11.] [pp. 1061-1066](#).
4. Anan ben David: *Széfer ha-micvot*. Fordításban közli: Leon Nemoy (transl., notes): *Karaite Anthology: Excerpts from the Early Literature* (Yale Judaica Series 7; Yale University Press: New Haven and London, 1952 [1980]) [73.2.Nem.1.]. [IV. Dietary laws; V. Sabbath; VIII. Circumcision](#).

Nevek, címek, fogalmak a vizsgára ezen a héten

(Elvárás: egy-két mondatos meghatározás, időben (kb. évszázadra) el tudni helyezni; a Stemberger-könyvből tanulni + Encyclopedia Judaicában és máshol utánanézni.)

- Szaadja (Szádja) gaon
- Jehuda ha-Levi
- Moses Maimonides (RaMBaM)
- Alexandriai Philón
- Ibn Tibbon család
- Kabbala
- *Zohár*
- *Széfer ha-emunot ve-ha-deot / Hit és tudás*
- *Kuzári*
- *More nevukhim / Tévelygők útmutatója*
- Rabbi Levi ben Gersom / Gersonides
- Nahmanides (r. Mose ben Naḥman)
- *Széfer jecira*
- Jichak Luria (*Arizal*) és a luriánus kabbala

*Köszönöm a figyelmet,
és viszlát jövő szerdán!*